

титул

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

БАЯНШЫ

Қазақ мұғалімдері үшін

Бастырушы: Кіндік қазақ өзгеріс
комитетінің оқу бөлімі

Р. В. Ц. КАЗАНЬ. Тираж 8600 экз.

Казань, 6-я государственная типография 1920 г.

СӨЗ БАСЫ

Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды, оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады. Үйретушінің де жігері құм болмай, ісі ілгері оңай жылжыған сайын көңілденіп оқытуға жаһады зорайып, шабыттанады. Оқу басында қиын болса, балалар миға (ұйыққа) түскен мал сықылды малтығып, жылжи алмай қиналады, үйретуші сүйреп шығара алмай қиналады. Екі жағының да жігері кеміп, шабыты болмайды. Шабыттанып істемеген іс оңды да болмайды. Сондықтан әліппе кітабы оңай болып, оқытқанда балаларды неғұрлым аз қинаса, соғұрлым жақсы болмақшы. Әліппені балалар қиналмай оқып шықса, онан әрі оқуға ықыластанып талаптары қанат байлағандай көтеріліп, зораймақшы. Осыны ойлап, әліппе оңай болмағын көздеп, бірінші әліппенің басынан аяғына шейін оңай һәм қысқа сөздерді алдым; қазақ сөзіндегі харіптерді оқып шыққанша, балалардың жолында малтыққандай еш қиыншылық ұшырамас. Екінші, бұл әліппеде әр дыбысқа, өзіне деп анықтап, харіп арналды; олай болғанда бұрынғыдай бір харіп әртүрлі орында әртүрлі оқылмай, қай орында да болса, бір харіп бір-ақ түрлі оқылады; бұл һәм оқуды жеңілдетеді.

Жаңа оқу жолымен таныс емес оқытушылар төмендегі «Дыбыспен жаттығу» деген екі сөзді оқып, әліппе қалай тәртіп етілгенін көріп, оқу бастауы артық. Бұл екі сөз оқушылар емес, оқытушылар үшін жазылған.

Адамның өзінде кәмілдік болмаған соң, ісінде де кәмілдік жоқ. Сондықтан: 14 жыл бала оқытып аңғарған, сезген, білген, іс көргендігім болса да, әліппе мінсіз болады демеймін. Ұнамсыз мінді жерін аңғарған адамдар көрсетсе, көп-көп алғыс айтамын.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАР ҺӘМ ОЛАРДЫҢ ЖАЗУ БЕЛГІЛЕРІ

Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты. Дауысты дыбыстар: 1 (а), و (о), ؤ (у), ى (ы), ې, ۋ (е).

Дауыссыз дыбыстар мынау: ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ш), د (д), ر (р), ز (з), س (с), غ (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ئ (һ), ل (л), م (м), ن (н). Жарты дауысты дыбыстар: ؤ шоләқ (у), һәм шоләқ ى (й).

Бұл дыбыстардың ішінде «к» һәм «ғ» ылғи жуан айтылады. «К», «г», һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы, үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы: – ت (т), س (с)³⁸ сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «к» мен «ғ»-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «г», «е»-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек.

Араб әліппесінде 43-ке жететін харіп жоқ. Өзге әліппелерді қазақ қабыл алмайды. Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге жайылған. Дінмен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппе алдыру – қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Араб харіптерінде түрін тым бұзып жіберсек, халық тағы қабылдамайды. Араб харіптері қазақ дыбыстарына жетпесе, түрін тым өзгертіп бұзуға болмаса, қалай амалын таппақ керек. Мұның амалы менің ойымша мынау: дауысты дыбыстар сөздің жаны есебінде, дауыссыз дыбыстар һәм жарты дауысты дыбыстар сөздің тәні есебінде. Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды сондай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз, я жарты дауысты дыбыстар да жуан айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айрылғаны.

³⁸ Араб тіліндегі жуан с, т таңбалары қатар тұруы керек еді, көрсете алмадық – ред.

Дауысты дыбыстар: ʾ (а), و (о), ۇ (ұ), ى (ы) осы тұрған күйінде жуан айтылады, мысалы: *аз, оз, нұр, сары*. Бұлардың жіңішке айтылатын орнын айыратын белгіге аламыз « ʾ »-ні дәйекші. Бұл белгі сөздің алдында дәйекшіге тұрып, ол сөздің жіңішке оқылмағын хабарландырады яғни бұл белгі тұрған соң, сөздің ішіндегі дауысты дыбыстарды жіңішке айтамыз. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, олардың қатарындағы басқа дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жіңішке айтылады, мысалы: арман – әрмен, тор – төр, тұр – түр, жоны – жөні. Жіңішкелік үшін жалғыз ғана белгі алып 43 түрлі дыбысты 25 белгімен дұрыстап жазуға болады. Сонда қазақ тіліндегі сөзге жазылатын белгілер мынау болады: ʾ (а), ب (б), پ (п), ت (т), ج (ж), چ (ч), د (д), ر (р), ز (з), س (с), ع (ғ), ق (қ), ك (к), گ (г), ڭ (ң), ل (л), م (м), ن (н), و (о), ۇ (ұ), ى (ы), ە، ۋ (е), ى (е) (дәйекші).

Мұнан басқа харіпте араб, я парсы, я өзге түркі сөздеріне керек болса да, қазақ сөзіне керек емес.

43 түрлі дыбысты 25 белгілермен қалай жазып, қалай оқу жайын айтайын:

5 дауысты дыбыс үшін алдық мынау жеті белгіні ʾ (а), و (о), ۇ (ұ), ى (ы), ە، ۋ (е) бұларды жіңішке айту үшін бір белгі « ʾ » һәм оларға сүйеу есебінде бір белгі « ʾ » (таяқ). « ʾ » (а) сөздің басында « ʾ »³⁹ - мен тұрса, « ʾ » (а) болып оқылады, малда жоқ « ʾ » (а) сөз басында басқа дауысты дыбыстардың харпіне сүйеу үшін жазылып, « ʾ » (а) болып оқылмайды. Мысалы: اوت (от), أرت (өрт), ارىم (ырым), اير (ер) дегендей орындарда.

« ʾ » сөздің ортасында я ақырында малда жоқ болса да, « ʾ » (а) болып оқылады: قازاق (қазақ), قالماق (қалмақ), قالقا (қалқа), قارا (қара).

« ʾ » (а) – анық дыбыс, оның харпін мадда қалдырып жазсақ, басқа түрлі оқып, басқа мағана беріп қаталасуға ықтимал. Мысалы: «тамақ»-ты (تاماق) («тымақ») (تيمق) деп жазсақ, «қарау»-ды (قاراۋ) «қырау» (قراۋ) деп жазсақ, «адам»-ды (ادام) «адым» (ادىم) деп жазсақ, менің ойымша, сөз жазылу керек айтылуы бойынша яғни сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың

³⁹ Тырнақша ішіндегі бос орында әліптің үстінде ирек сызықшада бар деп оқу керек – *ред.*

харпі жазылсын, ол жазылмай, басқа харіп жазылатын орны болса, естілген дыбыстың харіпі жазылмай, басқаның жазылатын себебі ғылым, наху я ғылым сарф жолыменен ыспат етілсін.

«ا» (а) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «أ» (а) жіңішке айтылады. Мысалы: *ءابدان* (әбден), *ءان* (ән), *ءسان* (сән) деген сөздер ішіндегідей.

«و» (о) – *боқай, тоғай, қомағай*, деген сөздерде б-ның, т-ның, қ-ның соңынан қандай сөздер естіледі, сол дыбыстың белгісі. Бұл харіпті оқығанда һәм оқытқанда, сол естілген қалыпта айтарға керек. «و» (о) қазақ тілінде анық дыбыс. Оны қалдырмай жазу тиіс. «و» (о) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «و» (о) жіңішке айтылады. Мысалы: *اوت* (от), *ءاوت* (өт), *تور* (тор), *ءتور* (төр), *بوز* (боз) – *ءبوز* (бөз).

«ۇ» (ұ) *تور* (тұр) *ءتور* (жұрт), *قۇم* (құм) деген сөздерде т-ның, ж-ның, қ-ның соңынан қандай дыбыс естіледі, сол дыбыстың белгісі. Бұл дыбыстың харіпін «و» (о)-дан айыру үшін, үстіне «ۇ» қоямыз. «و» (ұ)-ны оқығанда һәм оқытқанда, сол естілген қалыпта айтарға тиіс.

Сөз ортасында я басында анық һәм ұзын естілетін жерлерде екі «ۇ» (ұ) жазуға тиіс. Мысалы: *تۇورا* (тура), *تۇۇس* (туыс) деген сөздерде. Басқа түркі тілінде екінші «ۇ» (ұ) орнына «غ» (ғ) келеді. Мысалы: *تۇغرا* (туғра), *تۇغج* (туғыш).

«و» (о) мен «ۇ» (ұ) екеуіне зор ілтипат керек. Бұлардың жазылуы ұқсас болғанмен, айтылуы ұқсас емес. Қой (мал) деген сөзбен құй (шай құй) деген сөздердің мағыналары қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа, «ۇ» (ұ) көмескі айтылса да, қалдырмай жазу керек. «ۇ» (ұ) жазылған сөздің алдында дәйекші «ء» тұрса, «ۇ» (ұ) жіңішке айтылады. Мысалы: – *ءاور* (аур) – (үр), *ءتور* (түр) – *تور* (түр). *بۇر* – *ءبور* (бұр) – (бүр).

«ى» (ы) – *жаны, малы, тары* деген сөздерде н-ның, л-дың, р-дың соңынан естілетін дыбыстың белгісі. Бұл дыбысқа тура келетін араб әліппесінде харіп жоқ. Сондықтан аламыз «ى» (ы) белгісін. Оны қалдырмастан жазамыз сөздің аяғында. Ортасында я басында ашық естілетін орында һәм жазбасақ кемшілік болып жоқтығы еленетін орында. Мысалы: – *جاننا* (жаны) – (жанына).

Сөздің басында, ортасында « ى » (ы) қысқа һәм қөмескі естіліп бар-жоғы еленбейтін орындарда жазбаймыз. Мысалы: قن (қын), قر (қыр), قرن (қырын), جلم (жылым), جلتړ (жылтыр) деген сөздердің ішінде « ى » (ы)-ның барлығы аз сезіледі, хатта сезілмейді деп айтуға да болады. Бұл сөздерді ى (ы)-ны жазғанда да, жазбағанда да осылай оқимыз. Жазбағанда оқуымызға кемшілігі болмаса, оны жазуға да қажет жоқ. قانى (қаны), جانى (жаны), مالى (малы) деген сөздерді ى (ы)-ны жазбай, солай оқи алмаймыз, сондықтан сөздің аяғында ى (ы) жазу қажет.

Сөз басында ى (ы)-ның өзі жазылмаса да, сүйеніш харпі «ا» жазылады. Мысалы: اقتن (ықтын), انتق (ынтық), اراعق (ырғақ), از عرق (ызғырық), اسقروؤ (ысқыру), اجقنوؤ (ышқыну).

« ى » (ы) жазылған сөздің алдында дәйекші «ا» тұрса, « ى » (ы) жіңішке айтылады, мысалы: سانى – سانى (саны) – (сәні), جونى – جونى (жоны) – жөні), بوزى – بوزى (бозы) – (бөзі).

« ى » (ы)-дан жарты дауысты « ى » (й) басқа, жарты дауысты дыбыстар дауысты дыбыстардың жанында ғана қосымша болып айтылады. Дауысты дыбыс жоқ жерде олар болмайды. Сондықтан қай жерде « ى » (ы) тұрса, оның алдында дауысты дыбыс боларға керек. Мысалы: قيقم (қиқым), سيقم (сиқым) деген сөздерде жарты дауысты « ى » (й)-дің» алдында « ى » (ы) бар, قين (қиын), تين (тиын) деген сөздерде жарты дауысты « ى » (й)-дың алдында, артында, екі жағында да « ى » (ы) бар. Сондықтан, бір жарым « ى » (ы, и, й) келетін қиқым, сиқым, ит, кит деген сөздер жалғыз « ى » (ы, и)-мен жазылады. Екі жарым « ى » (ы) келетін قين (қиын), تين (тиын), كيم (киім), كييك (киік) деген сөздер екі « ى » (иы, иі)-мен жазылады.

« ى » (е) جيجه (шеше), كيمه (кеме), كيرمه (керме) деген сөздерде ш-ның, к-ның, м-нің соңынан естілетін дыбыстың хәріпі. Бұл дыбысқа тура келетін араб әліппесінде хәріп жоқ. Бұл дыбысты осы күнде жазып жүрміз. Сөз басында бұлай «ا ى» ортасында, аяғында я бұлай «ه ى» я бұлай «ى» . Мұны осы жөнімен жазып, бірақ қайсысы қай жерде жазылатын орындарын айырып, жана да басқа хәріптерден анық айыру үшін азырақ ғана өзгерту қажет деп ойлаймын. Бұрын бұлай «ى» жазған орнына енді бұлай «ى» жазылса деймін. Мұнан араб хәріпі онша

бұзылмайды. Жазудың тәртіпті болуы үшін бұлай ету қажет. Мысалы: ایت (ит) деген сөз бен (ет) деген сөзді бірдей жазсақ, ол жазумыздың тәртіпсіздігі болар еді. Бұл екі сөздің мағынасы қандай басқа болса, айтылуы һәм сондай басқа. Айтылуы басқа сөздерді бірдей жазуға жол жоқ. Негізгі жол: айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу.

«ب» (е) жазылады сөздің бас буынында. Мысалы: اير (ер), ايرك (ерік), ايركن (еркін), مين (мен), مينك (менің), مينكى (менікі). Басқа орында оның орнына «ه» жазылады: ايركه (ерке), سيركه (серке), كيله كه (келеке). Қысылмайтын хәріптердің соңынан «ه» орнына «و» жазылады. Мысалы: كره (кіре), تزه (тізе), كيره كه (керек), كيده ي (кедей). жазылған сөздердің алдына дәйекше «ء» қойылмайды. Себебі бұл дыбыс – ол болмаса да жіңішке айтылатын дыбыс.

Дауыссыз дыбыстар үшін біз алып тұрмыз мынау хәріптерді: ب (б), پ (п), ج (ж), ت (т), د (д), ر (р), ز (з), س (с), غ (ғ), ق (қ), ك (к), ك (к), ك (к), گ (г), گ (г), ل (л), م (м), ن (н). Бұдан көрінеді, осы күнде қазақ сөздеріне жазып жүрген « » мен « »⁴⁰-ларды алмағанымыз, жоғарыда айтылуы бойынша. Дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың иелігінде. Бұларға яғни олардың жуан я жіңішке айтылуы дауысты дыбыстардың жуан я жіңішке айтылуына қарай. Оған көнбейтін дауыссыз дыбыстар: ق (қ), غ (ғ), ك (к), ك (к), گ (г), ت (т)-ның орнына « ت » (т) жуан айтылатын болған соң, « »-ның орнына « س » жуан айтылатын болған соң, « » мен « »-лардың бізге керегі жоқ. Олар жазу емлесіне оралғы болады. Қай жерде « » (т) қай жерде « ت » (т) жазуды білмей осы күнде де шатасамыз. Егерде екі түрлі айтылатын дыбыстарда жуан айтылуы үшін бір хәріп, жіңішке айтылуы үшін бір хәріп керек десек, ондай дыбыстардың әрқайсысына екі хәріптен керек болар еді. Олай етуге болмайтын, жайын жоғарыда айттық. Басқадан ала-бөле « ت » мен «س»-ның жуан айтылуы үшін өз алдына басқа хәріп керек десек, онымыз жөнсіз болар еді. Дауыссыз дыбыстардың бірінен-бірінің артықтығы жоқ, дәрежесі бірдей.

⁴⁰ Тырнақша ішіндегі ашық жерлерде араб тілінің жуан *т*, *с* таңбалары бар деп оқу керек – *ред.*

Ш-ны алмай Ү (ге) алғанның мәнісі – қазақ тілінде жазылған кітаптар, журналдарды қарасақ, «ش» (ш) жазылған сөздер тіпті аз, жоқ есебінде. Көбіне «ش» (ш) орнына «چ» (ч) жазылыпты. Басқа түркі тілдерін қарасақ, қазақтың «ش» (ш) келетін жеріне оларда «ч» келеді. اقشا – اقچا (ақша – ақча), – قانشا – قانچا (қанша – қанча) كيش – كيش (кеш – кеч).

Жана да «ش» (ш) дыбысы «س» (с-тен) гөрі «چ» (ж-ға) жақын, олай болғанда хәріпінің түрі де «چ» (ж-ға) жақын болғаны ұнамдырақ көрінеді. Осы айтылған оймен қазақ тіліне «ش» (ш) хәріпі алынбай, «ч» хәріпі алынды. Мұны алғаннан кемшілік аз, ұнамы көп. Мысалы: екінші, үшінші, бесінші һәм басқа сондай «ش» (ш) келетін сөздерді екінші, үшінші, бесінші деп жазсақ, бастапқылары ұнамдырақ көрінеді. Себебі менің ойымша мынау боларға: «ش» (ш) араб тілінде «س» (с-ға) жақын дыбыс боларға керек, сондықтан басқа түркі тілінде біздің «س» (с) орнына жұмсалады. Мысалы: – باش – باس (бас-баш), تاش – تاس (тас-таш), قاش – قاس (қас-қаш) деген сөздерде. «ق» (қ) һәм «غ» (ғ) дәйім жуан айтылады, жіңішке айтуға көнбейді. «ك» (к) һәм «گ» (г) дәйім жіңішке айтылады, жуан айтуға келмейді. «ق» (қ) мен «غ» (ғ) жазылған сөздердің алдында дәйекші «ع» қойылмайды, оны қойғанмен бұл хәріптер жіңішке айтылмайды. «ك» (к) мен «گ» (г) алдында дәйекші «ع» қойылмады, оны қоймаса да жіңішке айтылатын болған соң.

Ескерту: жоғарыда бір жерде қосылмайтын хәріп дедік. Қосылмайтын хәріп деп айтылатын – сол жағымен жалғаспайтын хәріптер. Мысалы: : ا (а), ل (д), ر (р), ز (з), و (о), و (ү), ة (е). Оң жағымен жалғыз ة (е)-ден басқа хәріптің бәрі де жалғасады.

Дыбыспен жаттығу

Оқу үйренгендегі бас мақсат – керек сөзді жаза білу, жазылған сөзді оқи білу. Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені. Сөз айту – дыбысты ауызбен тізу. Сөз жазу – дыбыстардың белгісін қағаз бетіне тізу. Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара білмейді. Себебі олар сөздің дыбыстан тізілетінін білмейді. Оқуға балалар дыбыс үйренеміз

деп келмейді, оқу, жазу үйренеміз деп келеді. Бірақ дыбысты білмей, дыбыстың қалай тізілетінін білмей, оқу, жазу үйрену қиын. Сондықтан осы күнде оқуы тәртіпті жұрттар балаларға хәріп көрсетпей тұрып, әуелі дыбыспен жаттықтырады. Дыбыспен жаттықтыруға көп уақыт кетпейді, онан келетін пайда көп: дыбыстарды тізіп үйренсе, хәріптерді тізу қиын болмайды. Сөздің ішінде қанша һәм қандай дыбыстар бар екенін айыруды білсе, хәріптерін қою қиын болмайды.

Бұл – усул сотиенің ең жақсы жолы. Мұны түсініп, біліп істесе, бұл үйретудің ауырлығын көп жеңілтеді. Мұндағы негізгі қағида мынау: әуелі балаларға әртүрлі дыбыс бар екенін білдіру, екінші, балаларға таныс сөздерді алып, олардың ішінде қандай дыбыстар барын айырту; үшінші, бөлек-бөлек дыбыстарды тіздіріп сөз айтуды білдіру. Мұны білген соң, балаларға хәріп көрсетіп оқытса, оларды құрастырып, сөз етіп айтуға балалар қиналмайды. Мұны білмей тұрғанда балаларға хәріп көрсету жарамайды. Ол жайпақпен жүрмей, жармен шыққан сықылды балалардың күшіне тиеді. Балалар дыбыспен оқып жүрген уақытта, оларға хәріптердің сүгіреттерін жаздырып үйрету керек. Мысалы: . (ноқат), .. (қатар ноқат), : (қабат ноқат), (үш ноқат), (жоғарғы), (төмендегі), (мәд), (таяқ), (тұтқа), (ілгекті тұтқа), (қармақ), (шенбер), (ілгекті шеңбер), (тұяқ), (шана бас), (шақша), (шоқпар), (ирек), (кұстұмсық), (таға), (ашық ауыз), (шәйнек иін), (ожау), (шығыршық)⁴¹, бұларды хәріп деп жаздыру емес, жазылған әрқайсысының атымен жаздыру яғни сүгіретін салдыру. Мысалы: ноқат, қармақ, тұтқа басқа да.

Енді дыбыспен қалай оқыту жайын айтайын.

Мұғалім созып « ۱ » деп айтады да, балалардан сұрайды, не дыбыс естілді? Балалар: « ۱ » деген дыбыс естілді. Мұғалім созып басқа бір дыбыс айтады. Мысалы: « ۲ », мұның турасында да «не дыбыс естілді?» деп сұрайды. Балалардың жауабы дұрыс болса, мұғалім тағы бір басқа дыбыс айтады. Мысалы: « ۳ » мұның турасында жоғарғыдай сұрайды. Онан соң, « ۴ », « ۵ ». Онан басқаларын алады. Осылай бірнеше дыбыстарды айтқаннан кейін балалар дыбыстың әртүрлі болатұғынын біледі

---

⁴¹ Аталған бірнеше таңбаны көрсете алмадық (ред.)

Һәм бір дыбыстан бір дыбысты айырып тануға күші жетеді. Сонан соң сөз ішіндегі дыбыстарды айыруға да шамалары келеді. Сөз ішіндегі дыбыстарды балаларға айырту үшін әуелі бір буынды сөздер алынады. Мысалы: ار (ар), از (аз), ال (ал), اس (ас), اول (ол), اور (ор), اوز (оз), басқа да. Сонан соң екі буынды сөздер. Мысалы: را - ا (a-ра), زا - ا (a-за), سا - ا (a-са), لا - ا (a-ла), او - را (o-ра), را - سا (са-ра), لا - سا (са-ла), басқа да, онан соң үш буынды сөздер. Мысалы: لا - را - ا (a-ра-ла), سا - لا - ا (a-ла-са), او - را - ما (o-ра-ну), او - را - ما (o-ра-ма) басқа да, мұғалім «ار» (ар) деген сөзді анық етіп айтып, балалардан сұрайды: – Бұл сөзде неше дыбыс? Олар не дыбыс? Баста қай дыбыс? Аяғында қай дыбыс? – деп. Балалар айта алмаса, мұғалім сөзді созып, ...ا... ر (a... р...) деп айтады. Созып айтқанда сөздің әр дыбысы анықталып балалар танырлық болып естіледі. Балалар неше дыбыс бар екенін айтқаннан кейін, не дыбыстар? деп сұрау, оған дұрыс жауап бергеннен кейін басында не дыбыс? Аяғында, не дыбыс? – деп сұрау. Оған дұрыс жауап бергеннен кейін, басқа бір буынды сөзден. бір сөз алу. Мысалы: «از» (аз) деген сөзді. Бұған да «ار» (ар) деген сөз турасында айтылғанның бәрін істеп, келесі бір буынды сөздерді аларға керек. Солай бірнеше сөзді алып дыбыстарын айыртқаннан кейін, балалар бір буынды сөздердің ішіндегі дыбыстарды айыруды біледі.

Мұнан соң екі буынды сөздің ішіндегі дыбыстарды айыруды үйрету, бұл арада балаларды сөздің буынымен таныстыру керек. Ол үшін екі буынды, үш буынды сөздерді алып, созып айту. Созып айтқанда, сөз буын-буыннан бөлініп естіледі. Сөз ішінде неше буын бар екенін білу балаларға қиын болмайды. Мысалы: «(аға) деген сөзді созып ...غا... ا (a... ға...) деп айтқанда екіге бөлінеді. «اغالار» (ағалар) деген сөзді созып .....ا اغالار (a... ға... лар) деп, айтқанда үшке бөлінеді. «اغالارغا» (ағаларға) деген сөзді созып ...اغالار...غا (a... ға... лар... ға) деп айтқанда төртке бөлінеді. Осылай бірнеше сөзді созып айтып көрсеткеннен кейін балалар да әр сөзді созып айтып, қай сөзде қанша буын бар екенін айыруды біледі. Сөзді буындап бөлуді білгеннен кейін мұғалім екі буынды, үш буынды алып, әуелі әр сөзді буын-буынынан бөлдіріп, әр буындағы дыбыстарды айыртқызып, сонан соң тұтас сөздің ішінде қанша һәм

қандай дыбыс барлығын көрсетеді. Мұғалім алады, мысалы: «ازا» (аза) деген сөзді. Анықтап айтады да балалардан сұрайды: неше дыбыс бар? деп. Балалар айта алмаса, сөзді буындай бөлгізеді. Сонан соң бас буында неше дыбыс? – дейді. Балалар: бір дыбыс. – Мұғалім: – ол не дыбыс? Балалар – «ا» (а). Мұғалім: – соңғы буынында неше дыбыс? Балалар: – екі дыбыс. Мұғалім: – олар не дыбыс? Балалар: – «ز» (з) һәм «ا» (а).. Мұғалім: – әуелі қайсысы? Сонан соң қайсысы? Балалар: әуелі «ز» (з), сонан соң «ا» (а). Мұғалім: – олай болғанда «ازا» (аза) деген сөздің ішінде баршасы неше дыбыс һәм қандай дыбыс екен? Балалар: – «ازا» (аза) деген сөздің ішінде үш дыбыс бар, әуелгі дыбыс «ا» (а), сонан соңғы «ز» (з), онан соңғы тағы «ا» (а). Өзге екі буынды, үш буынды, төрт буынды сөздердің дыбыстарын айырту үшін осылай істеу.

Балалар сөзді буындап бөле білгеннен кейін, сөздің әр буынындағы дыбыстарды айырып, тұтас сөздің ішіндегі дыбыстарды білетін болған соң, дыбыстарды қосып сөз айтуды үйрету. Бұл үшін әуелі дыбыстарды емес, сөздің буындарын бөлек-бөлек айтып, оларды қосқызып сөз айтқызу. Мұғалім балаларға:

«ا» (ал) менен «ما» (ма)-ны қосыңдар не сөз шығар екен деді. Балалар: –الما (алма) деген сөз болады. Мұғалім: «مار» (мар) менен «قا» (қа)-ны қосыңдар! Балалар – «مارقا» (марқа) деген сөз. Мұғалім: قا (қа)-ны һәм «را» (ра)-ны қосыңдар! Балалар: «قارا» (қара) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «سا» (са)-ны қосыңдар! Балалар: – «اسا» (аса) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «را» (ра)-ны қосыңдар! Балалар: «ارا» (ара) деген сөз. Мұғалім: «ا» (а)-ны һәм «ر» (р)-ды қосыңдар! Балалар: «ار» (ар) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «ز» (з)- ны қосыңдар! Балалар: – «از» (аз) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «س» (с)-ны қосыңдар! Балалар – «اس» (ас) деген сөз. Мұғалім: – «ا» (а)-ны һәм «ت» (т)-ны қосыңдар! Балалар: – «ات» (ат) деген сөз? Сөздің ішіндегі дыбыстарды айыра һәм қоса білуге аз болса бір жеті, көп болса екі жеті уақыт керек. Балалар әбден білгенше асырып хәріп көрсетпеске керек. Балалар сөздің буындарын һәм дыбыстарын қосып үйренгеннен кейін, хәріптерді көрсету мұны бұлай етеді. Мұғалім балаларға айтады: біз талай «الا» (ала) деген дыбысты

айттық. Ол дыбыс талай сөздің ішінде келді. Бұл дыбысты айта білесіңдер. Біреу айтса танисыңдар. Бірақ жаза білмейсіңдер. Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз. Мысалы: «ا» (а) деген дыбыстың таңбасы мынау «ا»⁴² мұны көрсендер «ا» (а) дыбыс екенін танып «ا» (а) деп айтасыңдар. Сонан соң мұны не дейсіңдер деп, бір-бірлеп бірнеше баладан сұрайды. – Балар «ا» (а) деп айтқаннан кейін, мығым балаларға «ا» (а)-ның хәріпін жазғызады. Жазғызарда айтады: таяқты жаза білесіңдер, мәтті жаза білесіңдер, таяқты жазып үстіне мәд қойсаңдар, «ا» (а)-ның таңбасы болады. Балалар қайта-қайта бірнеше рет жазғаннан кейін, мұғалім олардың қисық яки қата жазғанын түзеткеннен кейін «ر» (р)-дің хәріпін көрсету бұл турасында да «ا» (а) хәріпіне айтқанды айтып, соған істегенді бұғанда істейді. Яғни көрсеткеннен кейін оқытады, оқытқанан кейін жазғызады, жазғанда қисық яки қата жазғандарын түзетеді.

Сонан соң «ا» (а)-ны «ر» (р)-ды балаларға қосып айтқызады. Балалар «ا» (а) һәм «ر» (р)-ды дыбыспен қосуды біледі. Олардың хәріпіне қарап қосуға қиналмас. Хәріпіне қарап қосуды балалар жатырақ көріп қиналғандай болса, бұл екі дыбысты әуелі хәріптерге қарамай қосқызып, сонан соң хәріптерге қарап қосқызу, олай еткенде оңай қосады. «ا» (а)-ны «ر» (р)-дың алдына қойып қосқызғаннан соң, «ار» (а)-ны «ر» (р)-дың соңынан қойып та қосқызу, балалар «ار» (ар) деп те «ار» (ра) деп те қосуды білген соң, «ارا» (ара) деген сөзді оқуға қосу – бұл үшін әуелі «ار» (ра)-ны балаларға айтқызады, сонан соң «ا» (а)-ны «ار» (ра)-ның алдына қойып айтқызады, балалар бірден қоса алмаса, «ا» (а)-ны созып айтқызып, үзбей барып «ار» (ра)-ны айтқызса, қосылып айтылып кетеді. Балалар бұрын екі буынды сөздердің буындарын қоса білетін, сондықтан бұл сөздің де екі буынын қосып «ارا» (ара) деген сөз етіп айту оларға қиын болмас. Мұнан соң «ر» (р)-дың жазуын көрсетіп, балаларға жазғызады. Бұрынғы *шана*, *бас* деп талай жазған нәрсесі болған себепті,

---

⁴² Тақтаға жазады, я баспа ірі хәріптерін алып яки мұғалім өзі үлкен етіп жазған әріптерінен «әліпті» (а)-ны алып көрсетеді.

мұны жазуға балаларға еш қиындық болмайды «ر» (p) бірнеше рет жазғаннан кейін, балалар «ار» (ар), «ارا» (ара) деп қайта-қайта дәптердің бір беті толғанша жазады. Осымен хәріп оқудың 1-нші сабағы тәмам болады.

Келесі бір күні балалардың жазғанын оқытқызып, онан соң әліппедегі баспасын оқытқызып, екінші сабаққа түсу. Екінші сабақтағы хәріп «ز» (з). Бұл хәріпті көрсетуден бұрын мұғалім ішінде «ز» (з) келетін бірнеше қысқа сөздерді айтып, балаларға қандай дыбыстар барын айыртқызады. Сонан соң «ز» (з) деген дыбыстың хәріпі мынау деп көрсетеді хәм жазғанда қалай жазылады, оны да көрсетіп, «از» (аз), «ازا» (аза), «زار» (зар), «ازار» (азар) деген сөздерді кеспе әліппеменен я болмаса тақтайға жазып, ең болмаса әліппедегі баспаларын оқытады. Бірден қосып оқи алмаған жерлерде сөздерді буындап бөліп қосқызады. Мұнан арғы сабақтардағы хәріптерді үйрету жөні хәм реті осылай болады. Яғни әр жаңа хәріп үшін әуелі сол жаңа хәріп ішінде келетін қысқа-қысқа сөздерді айтып, дыбысын айырту. Екінші, үйрететін дыбыстың хәріфін кеспе әліппеден алып яки тақтайға жазып көрсету; үшінші, ішінде сол хәріп бар сөздерді оқыту, жазғызу; төртінші, жазғандағы қаталарын балалардың көзінше түзету.